

Moderní literatura a zkušenost

Ryszard Nycz

1.

Teze o „pádu“ či krizi zkušenosti v éře moderny — poprvé zformulovaná pravděpodobně Walterem Benjaminem (1979), a poté opakovaně potvrzovaná, mj. Theodorem W. Adornem, Hannah Arendtovou, Giorgiem Agambenem — nepochybně výstižně poukazuje na klesající význam a marginalizaci tradičního pojetí zkušenosti pro moderní dobu a modernisticko-avantgardní literaturu a umění. Je však třeba si uvědomit, že se tato teze nevztahuje (omezíme-li se zde na oblast literatury) k četným a rozmanitým tradicionalistickým variantám praktikování literatury ani k dynamicky se rozvíjející populární (masové) literatuře, a stejně tak — což bude předmětem následujících úvah — k jiným (zejména novým) formám zkušeností, jejichž uskutečnitelnost a potřeba artikulace na sebe soustředily pozornost a kreativitu nejvýznamnějších autorů moderní literatury. Pokud se však v prvních dvou zmíněných případech (tj. tradicionalismus a populární literatura) dříve vypracované způsoby artikulace (tradičně pojaté) zkušenosti staly součástí repertoáru ustálených literárních konvencí a atributem stereotypně chápané fikcionality, ve třetím případě se ocitáme ve zcela nové situaci. Rozmanitost nových, zprvu „bezejmenných“ zkušeností znepokojujících svou jinakostí vedla nejen k pokusům o jejich absorpci, uchopení a vyjádření literaturou, ale zapříčinila též změnu pozice samotné zkušenosti (na ose jazyk umění — realita) a v důsledku toho vyvolala proměnu literatury (v každém případě jejího moderního pojetí a rozvíjení).

Je také třeba poznamenat, že všechny tři titulní pojmy — literatura, modernost, zkušenost — jsou zatíženy tak chronickou víceznačností, že ji žádá dílčí monografie věnovaná některému z těchto témat nedokáže zkrotit (viz např. hodnotné práce o zkušenosti: Berman 2006; Jay 2008; Wolska 2012). Zmiňují to kvůli tomu, abych ospravedlnil, proč považují tyto poznámky za pokračování práce o tématech moderní literatury, kultury a zkušeností, a proč si dovoluji vzdát se zde pokusů o jejich definování. Tento obraz gigantického palimpsestu nejrůzněji definovaných významů se navíc komplikuje další okolností: uvedené termíny se obvykle používají nereflektovaně, jako zdánlivě sebevysvětlující, matoucí kvazi-samozřejmou konsenzualitou jejich chápání nebo též bývají zastupovány různými dalšími termíny, takže skutečný rozsah a variace jejich působení musí být v důsledku toho pracně rekonstruovány z těch oblastí myšlení a diskurzu, kde se *výslovně* neobjevují.

Tento problém se týká zejména pojmu „zkušenost“, který byl vyloučen ze slovníku řady moderních filozoficko-esteticko-teoretických směrů (jako je třeba anglosaská tradice analytické filozofie), což však neznamená ztrátu pozornosti vůči problémům, jež se k tomuto pojmu vztahují. Když chce například Nelson Goodman parafrázovat Kantovo *dictum* „pojmy bez názorů jsou prázdné a názory bez pojmů slepé“,¹ uvádí, že „ačkoli pojem bez vjemu či představy je toliko prázdný, vjem bez pojmu je slepý“ — a připojuje jasné zdůvodnění tohoto vyloučení: „Výroky, obrazy, nákresy a další typy označení přežijí nedostatek aplikace, ale obsah se bez formy ztrácí. Můžeme mít slova bez světa, ale nikoli svět beze slov nebo jiných symbolů“ (Goodman 1996, s. 18). Odkazují na Kanta i Goodmana (což už udělalo mnoho lidí přede mnou) kvůli nastolenému problému: literatura postrádající spojení se zkušeností by se musela stát prázdnou sebereverzibilní² hrou; a na druhé straně zkušenost zbavená pokusů (třeba i jen negativních nebo stopových) o konceptuální uchopení a jazykovou artikulaci, zahrnující zejména literární výpovědi nezformované uměním, by nedosáhla statusu zkušenosti, a to ani ve svých nejvíce reziduálních (smyslových, somatických) formách (Gadamer 2010–2011; Agamben 1993).

Moderní literatura nepochybně souvisí se zkušeností — z mnoha příčin a v mnoha ohledech; i tehdy, když je definována jako reakce na zhroucení (tradičně chápáné) zkušenosti, když je charakterizována jako záznam nebo exprese četných nových zkušeností (v tom případě je samotná modernost jednoduše definována jako nový druh zkušenosti), i tehdy, když je definována skrze svou autonomii, nezájem nebo izolaci od všech lidských zkušeností. Vzhledem k této úzké vzájemné provázanosti mezi oběma kategoriemi by bylo možné předložit riskantní hypotézu, že moderní literatura je literaturou zkušenosti (právě v jejích nových moderních variantách), a ne například reprezentací reality nebo autonomní fikcí. V následujících poznámkách bych rád zdůvodnil využitelnost této hypotézy pro reflexi statusu a specifčnosti moderní literatury (a do jisté míry také umění) popisem (a) posunu, transformace a rozvrstvení zkušenosti v jejích moderních formách a nastíněním (b) základní typologie (nebo souboru hlavních variant) moderní literatury z hlediska zkušenosti.

2.

Tento posun — vyplývající ze zásadní změny ve vnímání reality a v sebereflexi jedince ve vztahu k přírodě, životu, vnějšmu světu, k níž došlo na přelomu 19. a 20. století — je relativně nejsnadněji uchopitelný v porovnání realistických konvencí zobrazování skutečnosti (v literatuře a umění) s předpoklady a postupy modernisticko-avantgardních poetik. Tato proměna byla mnohokrát popsána, takže se omezím na vyznačení

-
- 1 Slovo „názor“ v parafrázi Kantova výroku z *Kritiky čistého rozumu* bylo někdy překládáno též jako „vjem“. K tomu srov. novodobý český překlad: „Myšlenky bez obsahu jsou prázdné, názory bez pojmů jsou slepé“ (Kant 2001, s. 78). — Pozn. překl.
  - 2 V originále autor použil polský neologismus „sebezwrrotny“ označující něco, co se otáčí samo k sobě a v sobě samém hledá odpovědi na jakékoliv otázky, což má obecně pejorativní význam. Za vysvětlení a konzultaci nejasných míst v překladu srdečně děkuji Anie Gnot. — Pozn. překl.

jejích stěžejních vlastností. Realistická konvence předpokládá, že realita (přírodní, sociální nebo psychická) existuje před reprezentací a nezávisle na ní, a nadto že je stabilní, neutrálně vnímatelná a racionálně poznatelná. Vypravěč vypráví o reálném světě, který existuje nezávisle na jeho vnímání, a čas (stejně jako prostor v malbě) je neutrálním, homogenním a transparentním médiem reprezentace. Tuto stabilitu a racionální uchopitelnost přirozeného řádu zajišťuje právě autorita tradičně chápané zkušenosti, která se zde stává synonymem pro původní, nezprostředkované povědomí o skutečnosti, nástrojem pro porozumění sobě i ostatním (včetně vymezení identity postavy z hlediska charakteru, tj. souboru trvalých a rozpoznatelných dispozic), zřídlem behaviorálních a mentálních skriptů, způsobem předpovídání pravděpodobnosti událostí, chování nebo anticipací budoucího jednání.

Tato zkušenost má povahu v čase nashromážděných a kolektivně sdílených znalostí vyplývajících z interakce mezi subjektem a světem; znalostí utvářených pojmově a jazykově převoditelných, které jsou zakotvené na pozadí tradice, a jejich sdílení s druhými formuje ucelené chápání reality, uznávané v rámci určité komunity či společnosti jako prakticky účelné a normativně závazné. Takto koncipovaná zkušenost je tedy ztotožňována na jedné straně s narativně strukturovanou výpovědí (přínejménším potenciálně: zkušenost = schopnost říci) a na druhé straně se sdíleným poznáním skutečnosti, díky němuž „skutečný svět, jak mu rozumím, je světem zkušeností“ (Oakeshott 1999, s. 250; viz také Wolska 2006), abychom připomněli lapidární filozofickou definici. Právě proto je opodstatněné uznat samotný realismus za běžně akceptovanou metodu reprezentace světa spíše než za způsob jeho zakoušení; a proto také modernistické poetiky, zaměřené na artikulace zkušeností považovaných za součást lidské dimenze světa (jež je prohlašována za hluboce nesouměřitelnou s „nelidskou“ skutečnou povahou věcí), navazují mnohem užší vztah s kategorií moderní, a přitom svébytně pojaté zkušenosti.

Jak je známo, civilizačně-kulturní změny moderní doby vedou k dezintegraci, nebo dokonce k jakési implozi tohoto pevně ustaveného světa stabilních objektů a koherentní zkušenosti s funkčně souvisejícími ději. Čas a prostor (jak uvažoval Dilthey) odhaluje svou kulturní podmíněnost; neutrální, objektivní perspektiva (perspektiva vševědoucího vypravěče v próze, lineární perspektiva v malbě) sleduje spektákl lidského života, kdy se vnímání skutečnosti ukazuje jako iluze, a je nahrazována personalizovanou perspektivou svědka či účastníka. Autorita zkušenosti se hroutí — ukazuje se jako nekumulativní a nepředatelná, neumožňuje zobecnění do podoby kolektivního sebepoznání týkajícího se správnosti, pravděpodobnosti nebo předvídatelnosti dění, postojů a jednání. Krize, která se stala údělem tradičního vyprávění, zbaveného životní věrohodnosti a světonázorové legitimacy, vyplývá z toho, pokud použijeme Adornův postřeh, že „se identita zkušenosti rozpadla, koherentní a artikulovaný život byl jedinou věcí umožňující vypravěčův postoj“ (Adorno 1990, s. 176).

Mimochodem si povšimněme, že pokud kultura již neumožňuje zobecnění a sdílení společné zkušenosti, sama se „privatizuje“ a rozpadá na enklávy sociálních mikrosvětů; sociální skupiny zaměřené na zdůrazňování vlastní integrity a zároveň oddělenosti od ostatních (ekvivalentem této tendence v umění je důraz na technické otázky stejně jako hermetické zapouzdření a elitářství). Ve výsledku se i samotná zkušenost stává subjektivní, individualizovanou, nepřenosnou — ztrácí status

důvěryhodných a užitečných znalostí získaných přímým kontaktem se skutečností. Dá se říci, že moderní člověk chápe, že skutečnost, kterou sám není, již nemůže zakoušet bezprostředně, ale pouze v takové podobě, jak je zformována lidskou schopností prožívat a poznávat (smysly, prožitky, představy), médiem jazyka a reprezentace. Proto tento někdejší přirozený, racionálně uchopitelný řád už v případech prvních modernistů (jako Baudelaire) začíná unikat kognitivním schopnostem, vzdaluje se, ztrácí se a mizí pod povrchem neprůhledné spleti událostí a přesouvá se zpět do pozice skrytého řádu. Dostupná skutečnost se na druhou stranu stává světem lidské zkušenosti — tentokrát v jeho novém (v podstatě moderním) nahlédnutí — to znamená světem, který se nikdy neukazuje v úplnosti, ale pouze do té míry, do jaké je „zpochybňován“ člověkem.

Jedinec vždy vidí svět z pohledu účastníka (a nikoli nestranného pozorovatele), vždy fragmentárně nebo subjektivně, z nějakého (specifického, omezeného) hlediska, kde objekty neexistují samostatně, ale zůstávají relativní či podmíněné kontextem. To samozřejmě neznamená, že pro modernisty skutečnost sama o sobě, nezávisle na úhlu pohledu, neexistuje, ale že je vždy dostupná jen z určité perspektivy a její poznání je podmíněno hlediskem, z něhož je pozorována. Výsledkem je, že zkušenost ztrácí status bezprostředního poznání skutečnosti a stává se nejen synonymem nevyhnutelné mediatizace lidského kontaktu s realitou, ale také na sebe bere podobu nepřímé (a zprostředkující) skutečnosti, zastírající, skrývající nebo izolující člověka od reality „in crudo“. Techniky moderní — modernisticko-avantgardní — literatury a umění od samého začátku s velkou invencí odhalují, vyjadřují a definují tuto novou zkušenost a na stále nových a nových příkladech ukazují, že skutečnost a její objekty neexistují nezávisle na médiu, v němž jsou reprezentovány; že znalosti o předmětu se ukazují jako situačně zakotvené, v závislosti na pozici subjektu, jeho senzitivě, obeznámenosti s kulturou, perspektivě; že konečně média zpřítomňovaného objektu nejsou nikdy transparentním, neutrálním nosičem — nejenže ovlivňují vnímané vlastnosti předmětu, formují jeho obraz, ale také (pro nás) aktivně tvoří konstitutivní znaky jeho identity.

Nejzávažnějším důsledkem těchto procesů — a nejobtížněji analyzovatelným — je proměna reprezentovaného předmětu. I za cenu rizika nezbytného zjednodušení můžeme říci, že v soudobé literatuře a umění již není předmětem reprezentace sociálně objektivizovaná skutečnost, ale její prožitkové pozorování a porozumění; personalizovaná, kontextově podmíněná forma jejího smyslového zakoušení a prožívání, způsoby pojmové kategorizace, diskurzivního popisu a interpretace (stačí si připomenout paradigmatický incipit *Oziminy*).³ Tato „výměna“ předmětu — od reality k pozorování a ke zprostředkujícím strukturám zkušeností, které nabývají významu samostatně existující a „nepřechodné“ instance — je jedním z klíčových rozlišovacích znaků modernismu (Vargish — Mook 1999, s. 77), pro něž není ústředním problémem skutečnost „sama o sobě“, ale povaha našeho vnímání, pozorování, poznávání; vztahy, do nichž člověk vstupuje, způsoby, jakými je může kontrolovat, reprezentovat nebo zaznamenávat.

3 Míneny úvodní věty románu *Ozimina* (1911) polského spisovatele Waclawa Berenta, představitele modernistického proudu mladopolské prózy z přelomu 19. a 20. století. — Pozn. překl.

V důsledku těchto procesů se lidská zkušenost přesunuje — „odklání“ od reality (nyní nahlížené jako neuchopitelná doména nelidského), odhaluje svou povahu „institucionalizované subjektivity“ (Berger a Luckmann), ústřední sociální skutečnosti, která spíše formuje nebo modeluje, než znovu utváří či reprezentuje člověku dostupné podoby reality. Za druhé, zkušenost mění svou povahu — tím, že se zbavuje dosavadních rysů soudržnosti, celistvosti, poznávající neutrality, nabývá nejrozličnějších nových forem, jež se vyznačují úzkým spojením mezi médiem či nástroji percepce a poznávání a vlastnostmi či aspekty jimi zachycovaných objektů — a to do takové míry, že lze říci, že bez reprezentování by (pro nás) nebylo reprezentovaného, nebo jinak (abychom to definovali pozitivněji), že nám reprezentování či jazykové (zejména poetické) vyprávění umožňuje přístup k tomu, co v jistém smyslu do okamžiku svého vyjevení neexistovalo (v podobě zformované touto zkušeností). Připomeňme si klasiku této moderní tradice myšlení o jazykové zkušenosti básníka: „Dospívá ke vztahu slova k věci. Ale tento vztah není vztahem mezi věcí na jedné straně a slovem na straně druhé. Samotné slovo je vztahem, který udržuje věc v sobě takovým způsobem, že ‚je‘ věcí“ (Heidegger 2000, s. 122).⁴

To znamená, schematictěji řečeno, obrácení hierarchických vztahů mezi slovem a věcí v poměru k realistickým předpokladům v rámci přisouzení významu, a dokonce i určitou nezávislost reprezentování na reprezentovaném, média na předmětu — což v důsledku přináší jak pocit krize poznání (kvůli nemožnosti oddělit vliv podmínek od výsledků poznání), tak i uznání autoreflexivní tematizace média jako plnohodnotného objektu reprezentování a poznání. Za třetí, tato zkušenost se nejen mění a diverzifikuje, ale také rozvrstňuje: mezi tím, co je představováno v reprezentaci, a objektem, nelidskou realitou, se otevírá prostor obtížně překlenutelný intelektem; neboť zatímco první se podvoluje, to druhé se brání racionálnímu poznání — což však neznamená, že tato nedostupná realita, i když se aktivně vymyká pojmenování a reprezentaci, byt v negativním smyslu, se na zkušenosti nepodílí.

Připomeňme, že si tímto způsobem model moderní zkušenosti s realitou, založený na protikladu povrchu a hloubky, nadále zachovává svůj význam, ale převrací úrovně charakteristiky: pocit, že chaotická neprůhlednost událostí a procesů na povrchu zakrývá skrytý řád, začíná popírat přesvědčení, že právě specifická a křehká racionalita jevů (těchto někdejších „zdání“ vůči pravdě „podstaty“) — v podobě diskurzivně-institucionální objektivizace společenských praktik — na povrchu prožívané skutečnosti potlačuje nebo maskuje iracionalitu skrytých životních sil (viz Nietzscheho, Marxe, Freuda). Zatímco v prvním případě představují reprezentace a jazyk bariéru a faktor narušení autentického řádu věcí, v druhém případě jsou odpovědné za stabilizaci — a substancializaci — obrazu skutečnosti a ochranu či izolaci od přímého kontaktu s nelidskou (obludnou, bolestnou) stránkou reality.

4 Srovnej původní německé znění: „Er gelangt in das Verhältnis des Wortes zum Ding. Dieses Verhältnis aber ist nicht eine Beziehung zwischen dem Ding auf der einen und dem Wort auf der anderen Seite. Das Wort selber ist das Verhältnis, das jeweils in sich das Ding so einbehält, das es ein Ding ‚ist‘“ (Heidegger 1965, s. 170). — Pozn. překl.

3.

Přijmeme-li hypotézu, že se tento zprostředkující svět lidské zkušenosti zjevuje jako moderní verze reality, která je pro modernistickou literaturu předmětem artikulace a reprezentace, pak bych chtěl prozkoumat možnost přiřadit klíčové formy moderní zkušenosti k hlavním typům diskurzů modernistické literatury. Pochopitelně půjde pouze o předběžnou charakteristiku způsobů jejich možného utřídění a s tím spjatých problémů.

Nejsložitějším případem je z tohoto pohledu bezpochyby avantgardně-modernistický model literatury jako autonomní fikce, jejíž novátorské formální hledačství bylo zpravidla interpretováno jako výsledek vědomé a radikální izolace umění od světa lidských prožitků, zkušeností i možnosti běžného porozumění; právě z tohoto důvodu psal Ortega o její „nelidskosti“ (a „dehumanizaci“), Irzykowski a Adorno o „nesrozumitelnosti“, Barthes o „nečitelnosti“ a naposled Vargish a Mook dokonce o „epistemic-kém traumatu“, jemuž jsou vystaveni čtenáři čelící šoku z kontaktu s dílem, které je ze své podstaty informačně neúplné, neposkytuje dostatečné údaje pro identifikaci a porozumění jevům atd., obecně řečeno: záměrně obtížné (protiintuitivní), odcizené (selskému rozumu) a neprůhledné (k předmětu reprezentace — problémem příjemce se stává uchopení a stanovení, „o co jde“, co je předmětem). Pokud si však uvědomíme, že v tomto případě máme co do činění se záměrně (a bezmála povinně) se opakujícím tvůrčím postupem, který zároveň funguje jednak jako estetická směrnice, jednak jako „umělá“ perceptivní bariéra umožňující popsat její jinakost a vynutit si odlišnou reakci recipienta na vlastní prožitek, vzniká možnost vnímat nejen autotelické, ale i kognitivní kvality avantgardně-modernistického modelu — jako „laboratorního“ experimentu.

Pojem experimentální literatury existuje již dlouhou dobu, hlavně však jako metafora formální vynalézavosti počínaje vědomými, někdy i systematicky předkládanými konstrukčními postupy až k brikolážové hře bez pravidel (jako u Lyotarda). V podobném duchu se Adorno zabýval vnitřním vývojem konceptu uměleckého experimentu. Jak píše, „původně znamenal pouze to, že vůle vědomá si sebe sama zkouší neznámé nebo nesankcionované postupy“, což provázela „víra, že se již ukáže, zda výsledky toho, co se etabluje, se přijímají a legitimizují“ — pak to znamenalo „něco kvalitativně jiného: to, že umělecký subjekt praktikuje metody, jejichž věcný výsledek nemůže sám dohlédnout“ (Adorno 2019, s. 41–42).

Po této myšlenkové linii bych na jedné straně rád obnovil analogii uměleckého experimentu ke standardnímu chápání tohoto konceptu v praxi empirického výzkumu — jako opakovatelného postupu vytvořeného v umělých podmínkách vedoucího k odhalení zákonitostí, jež však lze získat pouze díky tomuto postupu a jeho nástrojům. Experimenty moderní literatury podle mého názoru v podstatných ohledech odpovídají kritériím kognitivních metod, zejména pokud jde o artikulaci zkušenosti časovosti a zobrazování povahy různých jevů časového charakteru. Například literární konvence pro reprezentaci vnitřního monologu, proudu vědomí, prožitku simultánnosti sice nepředstavovaly plně opakovatelné postupy, avšak v průběhu času se proměnily do představových schémat považovaných (v několika reprezentativních variantách) nejen za přirozené, neutrální a adekvátní způsoby reprezentace těchto mentálních jevů (a to i mimo oblast literatury), ale i za jejich vlastní podobu či formu.

Stejnou pozornost lze věnovat experimentům s vnímáním prostorových zkušeností, zákonitostí perspektivy v avantgardní malbě (případ kubismu).

Na druhou stranu je těžké popřít, že experimentální praxe ve svých pozdně moderních (nebo postmoderních) formách skutečně uniká možnostem kontroly (ověření, opakovatelnosti...) standardních literárních metodických postupů, a stává se jedinečnou zkušeností jazyka (jeho hranic, vzdoru, možností) stejně jako specifickým experimentováním se světem (skrže ověřování, aplikaci, kontaminaci jeho různých diskurzivních modelů). Tento typ „vytváření zkušenosti“ pomocí improvizovaných intervencí do světa, kdy na sebe v jednom okamžiku vzájemně působí materiální, pojmové, diskurzivní a estetické složky, a který nastoluje událost zkušenosti a zároveň iniciuje otevřený proces jejího vývoje, proměn a dopadů v říši skutečnosti, označuje Krzysztof Ziarek pojmem „zkušenost jako dění“, který je chápán jako opozitum vůči tradičnímu pojetí a nelze jej situovat do dichotomického modelu poznání (Ziarek 2001). V obou případech si však povšimněme, že prožitá skutečnost je jakoby vepsána do nástrojů a technik literatury; zde není možné oddělit médium od předmětu a sdělení; a techniky reprezentace jsou jak způsoby pro nalézání podob jevu, který je na nich nezávislý (ale přímo neuchopitelný), tak dostupné prostředky pro naše utváření jeho možných forem. Nejde tady ani tak o to, co je to skutečnost, ale především o to, jaké vlastnosti získává/vyjevuje prostřednictvím technik uměleckého pozorování, prostředků její reprezentace a vyjádření.

Další výrazová forma praktikování moderní literatury je spojena s odkrýváním významu individuálního subjektivního prožitku, vytěšňujícího sociální formu tradičně pojaté zkušenosti z pozice klíčové kategorie každodenního prožívání skutečnosti a hlavního předmětu reprezentace. Připomeňme, že podle Simmela je svět modernímu člověku přístupný z perspektivy vnitřního prožitku — „prožívání a interpretace světa podle reakcí našeho nitra“ — neustálého plynutí proměnlivých, fragmentárních, nesouvislých, spontánně přijímaných stavů a jevů — „rozpuštění pevných obsahů v tekutém živlu duše, z níž byla vyplavena všechna substance a svých forem nabývá pouze v pohybu“ (Simmel 2006, s. 228).⁵ Kniha *Vita activa* Hannah Arendtové publikovaná přesně o půl století později (Simmelova esej pochází z knihy z roku 1908, kniha Arendtové byla poprvé vydána v roce 1958) pojímá tuto charakteristiku jako případ obecnějšího filozofického postoje, který byl důsledkem raně novověkého chápání („přesvědčení, že pro člověka neexistuje objektivní pravda a že může pouze poznat to, co sám učinil“) a vedl ke „ztrátě světa“ u novověkého filozofa, který se „již neodvrací od klamného, proměnlivého smyslového světa, aby se obrátil k jinému světu věčných pravd, ale stahuje se z obou světů, resp. ze světa a z danosti ve světě vůbec, zpět do svého vlastního nitra. A v této oblasti své niternosti neobjevuje nějaký obraz či odraz, jehož stálost by umožňovala jeho nahlížení a nazírání, ale

5 Citát z eseje Georga Simmela *Die Kunst Rodins und das Bewegungsmotiv in der Plastik* (1909) v původním německém znění: „Denn das Wesen der Moderne überhaupt ist Psychologismus, das Erleben und Deuten der Welt gemäß den Reaktionen unsres Inneren und eigentlich als einer Innenwelt, die Auflösung der festen Inhalte in das flüssige Element der Seele, aus der alle Substanz herausgeläutert ist, und deren Formen nur Formen von Bewegungen sind.“ Dostupné elektronicky z: <https://socio.ch/sim/verschiedenes/1909/rodin.htm> [29. 7. 2022]. — Pozn. překl.

nachází tu naopak smyslové vjemy a reakce vědomí vůbec, které jsou v ustavičném pohybu“ (Arendt 2007, s. 377).

Podle Benjamina tyto nové rysy prožívané skutečnosti kulminují v prožitku šoku, tedy náhlé, nové, bodové události, jejíž jinakost vůči strukturám a vzorcům dosavadní zkušenosti znemožňuje integraci, kontrolu a osvojení vědomím jedince, což z něj dělá netematizovatelné „cizí tělo“, jehož traumatická povaha toliko neustále a neúspěšně vyzývá jedince k opětovnému prožívání, obnovování pokusů o jeho porozumění či sublimování. Benjamin upozorňuje, že u tohoto fenoménu je nutné rozlišovat mezi prožitkem šoku a zkušeností šoku. Zatímco první varianta má destruktivní, dezintegrující charakter a je blokována ochrannou funkcí vědomí, druhá (s níž máme co do činění tehdy, kdy překonáme šokující zážitek a možná jej částečně asimilujeme nebo transformujeme v mysl) se může stát produktivním, konstruktivním faktorem, svého druhu symbolickým kapitálem, z něhož může jedinec těžit v průběhu svého života a jednání (Rózanowski 1997; Frydryczak 2002).

Povšimněme si, že tato „vrstevnatá“ struktura šokující události jako prožitku a/ nebo zkušenosti se velmi podobá struktuře traumatické události, kterou Freud analyzuje na případu hysterie: to, co je zde potlačené, není skutečnost (sama o sobě), ale vzpomínka jedince na ni, tedy zprostředkující svět zkušenosti, který může být „odbrojen“ a asimilován vědomím, nebo může zůstat nevyлéčitelným, anebo dokonce neutišitelným zraněním. Také v tomto případě tedy tato prožitková zkušenost ztrácí status vyloženě prediskurzivního a předpojmového zážitku, jehož prostřednictvím by se skutečnost mohla otisknout do vědomí, což by z ní následně mohlo učinit zdroj významu, předmět reprezentace nebo podnět pro představivost; místo toho se stává palimpsestovým záznamem, složeným z komponentů evokujících otevřený horizont heterogenních kontextů, vždy již alespoň do určité míry pojmově a jazykově přetvořených.

Obecně lze říci, že literatura niterných prožitků (jak je možné ji pro nedostatek lepšího označení definovat) zahrnuje jak tradiční literární formy (poezii, drama, prózu), tak formy intimisticko-autobiografické a je soustředěna k artikulování složité struktury těchto zkušeností. Tento typ literatury má své vlastní konstrukční konvence (stavěné obvykle do protikladu vůči pravidlům vyprávění a zásadám tradiční narativní struktury), topiku paměti, metody popisu a techniky odkrývání klíčových (obvykle traumatických) zážitků, někdy tvořících materiál pro narativní konstrukce identity, někdy utvářejících jádro pro organizaci významů a centra niterných časoprostorových enkláv nabývajících podoby souboru momentů, bodových prožitků zvláštních časových zkušeností, které se prohlubují (synchronně nebo simultánně), spíše než aby se postupně rozvíjely, a zdá se, že vylučují jakoukoli transcendenci.

Třetí důležitou (a reprezentativní) formou zkušenosti, na kterou bych rád upozornil a jejíž zkoumání je předmětem velké části moderní literatury, je svědectví a jeho produkt: výpověď (považované za klíčovou, byť samozřejmě nikoliv jedinou formou literárních dokumentů). Literárnímu svědectví se u nás v poslední době dostalo zajímavých a inspirativních pojednání — zejména v textech Małgorzaty Czermińskiej a nedávno také v knize Marie Delaperrièreové. S odkazem na ně bych však rád představil ještě jednoho „svědka“, který argumentuje ve prospěch pozice a důležitosti svědectví jako základní modality diskurzu moderní literatury: Shoshanu Felmanovou

(Felman — Laub 1992). Chtěl bych se věnovat pouze jednomu důležitému aspektu — tomu, pro nějž obtížně hledám přijatelné řešení ve zmíněných polských studiích: totiž odlišování svědectví od stopy u Czermińskiej (2006) nebo svědectví od egodokumentů a tzv. literatury faktu u Delaperrièreové (2006).

Nejobecněji řečeno, záměrem distinkce zavedené Małgorzatou Czermińskou (a z trochu jiné perspektivy Marií Delaperrièreovou) je rozlišit vědomý akt svědčení o něčem někomu od nereflexivních, mimovolných důkazů dokumentujících výskyt události nebo svědectví druhého řádu, přičemž nejde o zkušenost samotného vypovídajícího subjektu; rozdíl, který je nepochybně významný a stojí za zachování (jakožto rozdíl mezi různými výměry téhož složitého objektu), který se však navíc jeví jako svůdně jasný a jen zdánlivě přesně rozlišující různá hlediska. Potíž je v tom, že v praxi takové vyloučení stopy prostřednictvím svědectví většinou nelze provést (nemluvě o tom, že stopu nelze odlišit jako samostatný jazykový a sémantický jev); patrně především proto, že zbytky stop zůstávají zapsány v intencionální struktuře svědectví stejně jako v neintencionálních vlastnostech svědčícího subjektu — někdy o realitě, kterou nelze pochopit nebo reprezentovat, svědčí mnohem více než diskurzivně formulované úsudky či proklamace.

Podle mého názoru o samostatném statusu svědectví rozhoduje indexový charakter jeho odkazování, odehrávající se jak prostřednictvím média subjektu náležejícího k té či oné stránce reality, tak prostřednictvím indexového výměru sémioticko-symptomatologického vybavení textu — a nikoliv kvůli jakémusi souladu nebo přiměřenosti mezi svědectvím a stavem věcí. Dalo by se dokonce říci, že bez své reziduální vrstvy indexové stopy by svědectví ztratilo hodnotu jedinečného (protože nenahraditelného) důkazu, v jehož rámci zjevná intencionalita svědectví nezřídka zastírá podstatnější „motoriku“ jeho účinného působení coby závazku a vyvolání čehosi neintencionálního — nevědomého, nelidského (Agamben 1999). Shoshana Felmanová upozorňuje na specifickou povahu tohoto vztahu, kdy hovoří o šoa jako o „události beze svědků“, s níž se svědectví snaží vypořádat, a o spřízněnosti svědčení s performativním aktem. Domnívám se, že ve fenoménu svědectví máme co do činění s procesem specifické kombinace indexálnosti a performativity (s oslabením a někdy i eliminací standardního referenčního odkazování).

Tento proces evokuje tuto zpravidla neuchopitelnou zkušenost s realitou oklikou, obchází totiž intencionální struktury a pravdivostní podmínky. Cesta vede od nejasných stopových symptomů vyzývajících k reakci na předpojmové „volání“ prožívané reality — k její svěbytné, personalizované evokaci, vedoucí z propasti nevyřčeného (či nevyslovitelného) a k „případnému“ nastolení stavu věcí na povrchu jazyka a vědomí prostřednictvím osobní „atestace“ (Delaperrièreová pěkně mluví o „pozornosti“, to ale nestačí). Tento performativní akt „přisvědčení“ (někdy též předpojmového) provádí subjekt, který nevystupuje jako pachatel, zdroj nebo nadřizená kontrolní instance, ale — a to zdůrazňuji — jako médium, nástroj a zástupce či delegát této nepřítomné reality. V centru pozornosti literatury svědectví, zahrnující i jiné než literární formy výpovědi, jsou pochopitelně různé formy artikulací hraničních zkušeností, se zvláštním důrazem na literaturu o holocaustu. Neomezují se však, jak se zdá, pouze na literaturu druhé poloviny 20. století; Shoshana Felmanová výstižně říká, že celé 20. století je „věkem svědectví“, přičemž mezi příklady uvádí mj. díla Kafky a Camuse a poukazuje na diskurzivně existenciální dimenze těchto literárních výpovědí.

Poslední varianta zkušenosti, kterou zde chci zmínit jako důležitý rozlišovací znak literární praxe, či obecněji psaní, se mi bude nejspíše popisovat s poukazem na relativně pozdní příznak její aktivity. Michel Foucault, který je právem považován za jednoho z nejzapálenějších odpůrců konceptu zkušenosti a jeho nahrazení pojmem diskurz/diskurzivní praxe, je také autorem postřehu ospravedlňujícího přinejmenším jednu jeho specifickou formu. V jednom ze svých pozdních rozhovorů (Foucault 1991; viz také Jay 1998 a Kwiek 1999) poznamenal, že psal buď knihy o metodách, nebo knihy-průzkumy; knihy-pravdy nebo knihy-zkušenosti. Posledně jmenované nebyly ani tak díla-produkty jako spíše procesy; transformačními procesy zahrnujícími jeho jako autora, který se stal někým jiným — v průběhu objevování neznámého, oblastí, které nelze pojmut žádným předvídatelným postupem, metodou projasňujícího vysvětlení; a podobně působícími na čtenáře, který měl také možnost prostřednictvím své četby takovou proměnu zažít.

Pokud bychom s tímto vzorcem „knih-zkušeností“ zacházeli nejen jako s charakteristickým rysem jednotlivého případu, ale i jako s širším fenoménem literatury jako zkušenosti, pak by stálo za zvážení, zda by jeho rozsah mohl zahrnovat širokou škálu různých konceptů, sahajících od „umění jako zážitku“ u Deweyho přes Heideggera, Bataille, Blanchota, pozdního Barthesa a Derrida, Kristevu, Nancyho, až po Lacoue-Labarthovu „poezii jako zkušenost“ (nemluvě o bohaté literární tradici tohoto druhu hledání). Tyto jinak velmi odlišné koncepty spojuje hlavně přesvědčení, že umění, literatura, poezie jsou specifické, signifikantní (byť často negativně) a faktické formy prožívání reality (a nikoli její rekonstrukce, reprezentace či druhotné záznamy); formy, bez nichž by „hlušiny neformulovaného v nás“⁶ (použijí-li Schulzův termín) nikdy nedosáhly prahu vědomí a předmětovo-jazykového zformování vlastní specičnosti (nebo identity).

Za druhé je to vnímání ekvivalence mezi pozicí a charakteristikou subjektu stejně jako textu/uměleckého díla ve vztazích ke světu. Věřím, že v tomto duchu píše Adorno (po Benjaminovi) o „nesignifikantní řeči uměleckých děl“ tváří v tvář tomu, co nemůže nabýt podoby jevů, věcí vyjádřených nebo vyslovených, tváří v tvář tomu, co postrádá hlas: „výraz je pohled uměleckých děl. Jejich řeč je vzhledem k řeči signifikantní něco staršího, ale nenaplněného: jako by umělecká díla tím, že se svou poddajností subjektu přizpůsobují, opakovala, jak subjekt vzniká a osamostatňuje se. Umělecká díla nemají výraz tam, kde sdělují subjekt, nýbrž tam, kde je rozechvívá prehistorie subjektivity, prehistorie oduševňování“ (Adorno 2019, s. 157). A za třetí je to poznání, že nevyhnutelná (spásná a nešťastná) diskurzivizace zkušenosti nutně nevylučuje či nepotlačuje její smyslové, nereflexivní a asémantické dimenze. V „knihách-zkušenostech“ (tak jako — jiným způsobem — ve zde naznačených variantách moderní literatury), které transcendentují to, co je myslitelné a vyjádřitelné, jsou zasazené či zašifrované v nevědomí textu (netematizovaným sémantickým potenciálem jeho sémiotické matérie) a znovu se reaktivují ve čtenářské zkušenosti.

6 Úryvek pochází z dopisu Bruno Schulze zaslaného v srpnu roku 1936 jeho přítelkyni a důvěrnici Romaně Halpern; citováno dle českého překladu (Schulz 2021, s. 112). — Pozn. překl.

4.

Wolfgang Iser ve své studii o antropologii literatury nejprve (po Geertzovi) situoval její pozici do „informační mezery“, k níž je člověk odsouzen a kterou se snaží zaplnit, když je rozprostřen mezi tím, co mu říká jeho tělo zapletené do matérie reality, a tím, co se snaží rozumem pochopit, poznat a ovládnout, a následně charakterizoval její specifčnost (podobně jako Foucault) odlišením explorativních (odhalujících) od explanativních (vysvětlujících, vědě příslušejících) způsobů jejího naplňování (Iser 2006). Z tohoto pohledu je koncept literatury jako zkušenosti pozdním stadiem toho, jak literatura dosahuje pokročilé formy sebepoznání vlastní pozice a specifčnosti. V tomto stručném přehledu jejích moderních variant je koncept literatury jako zkušenosti, vedle literatury experimentu, literatury vnitřních prožitků a literatury svědectví, jejich doplňující variantou, neméně reprezentativní pro její vlastní klíčová zkoumání. Každopádně pokusíme-li se pohlížet na moderní literaturu z hlediska zkušenosti, jak jsem se tu snažil ukázat, pak lze s tímto konceptem (na rozdíl od jeho manifestačních deklarací a uznávaných teoretických výkladů) nejen operovat, ale také — domnívám se a doufám — díky tomu moderní literatura ukáže jinou tvář.

Obecně lze říci, že moderní literaturu, i přesto, že nečiní tradičně chápanou zkušenost základem a podmínkou svého umění, lze přesto považovat za literaturu zkušenosti, a možná i z lepších důvodů než v případě realistické literatury (byť za cenu uznání nových podob interakce mezi organismem a prostředím jako nových forem zkušenosti). Domnívám se, že se tak děje z několika hlavních příčin: 1. uznání forem zkušeností jako sféry prostředkujících existenciálně-kognitivních struktur; 2. osamostatnění této její zprostředkující domény jako samostatného typu skutečnosti; 3. nastavení zkušenosti jako hlavního, obecného předmětu reprezentace, popisu a kritické výpovědi v literatuře (a umění). V důsledku toho je modernistická literatura, i když stále funguje v rámci dichotomického kognitivního modelu (subjekt — objekt, jazyk — zkušenost/skutečnost, význam — referenční objekt), zapříčiněna tím, že na sebe bere dvojí specifickou podobu: 4. „nedichotomické“ relace mezi skutečností zkušenosti a zkušeností skutečnosti a dichotomické „ne-relace“ mezi prožitou skutečností a neprožitou skutečností — literatura, která operuje v těchto oblastech, nejenže výrazně mění své charakteristiky, ale také značně oslabuje sílu dualistické ontologie.

Jak zde naznačuje vytyčení „prototypové“ varianty praktikování literatury z hlediska zkušenosti, právě její moderní formy dávají možnost, či dokonce sílu překonat výše zmíněný dualismus. Zdá se, že pro moderního člověka kategorie zkušenosti zahrnuje teritorium, kde jsou hranice mezi vnitřkem a vnějškem relativní (nebo jednostranné), a vztahy mezi jednotlivcem a komunitou, myšlením a prožíváním, diskurzivním i skutečným již nezapadají do systému statických opozic a rigidních hranic, ale spíše do sítě dynamické, plynulé diferenciaci v *kontinuu* translačních a reinterpretčních procesů. A i když to samozřejmě není teritorium vyhrazené výhradně literatuře, je to právě toto území, kterému literatura náleží a ovlivňuje jej, proniká a formuje. Je to také oblast, kde nakonec potvrzuje svůj status, svou (relativní) specifčnost a kulturní význam.

LITERATURA

- Adorno, Theodor W.:** *Sztuka i sztuki. Wybór esejów*, przeł. Krystyna Krzemień-Ojak, ed. a úvod Karol Sauerland. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1990.
- Adorno, Theodor W.:** *Estetická teorie*, przeł. Dušan Prokop. 2. vyd. OIKOYMENH, Praha 2019.
- Agamben, Giorgio:** *Infancy and History: The Destruction of Experience*, przeł. Liz Heron. Verso, London — New York 1993.
- Agamben, Giorgio:** *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*, przeł. Daniel Heller-Roazen. Zone Books, New York 1999.
- Arendt, Hannah:** *Vita activa neboli O činném životě*, przeł. Václav Němec. OIKOYMENH, Praha 2007.
- Benjamin, Walter:** O některých motivech u Baudelaira. In tyž: *Dílo a jeho zdroj*, przeł. Věra Saudková. Odeon, Praha 1979, s. 81–112.
- Berman, Marshall:** „Wszystko, co stałe, rozpływa się w powietrzu“. *Rzecz o doświadczeniu nowoczesności*, przeł. Marcin Szuster, úvod Agata Bielik-Robson. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2006.
- Czermińska, Małgorzata:** Świadectwo, ślad i milczenie wobec doświadczeń historii. In: Hanna Gosk — Andrzej Zieniewicz (eds.): *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2006, s. 86–100.
- Delaperrière, Maria:** Świadectwo jako problem literacki. In: Delaperrière, Maria: *Pod znakiem antynomii. Studia i szkice o polskiej literaturze XX wieku*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2006, s. 89–104.
- Felman, Shoshana — Laub, Dori:** *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. Routledge, London — New York 1992.
- Foucault, Michel:** How an 'Experience-Book' is Born. In: Foucault, Michel — Trombadori, Duccio: *Remarks on Marx: Conversations with Duccio Trombadori*, przeł. Robert James Goldstein, James Cascaito. Semiotext(e), New York 1991, s. 25–42.
- Frydryczak, Beata:** *Świat jako kolekcja. Próba analizy estetycznej natury nowoczesności*. Wydaw. Fundacji Humaniora, Poznań 2002.
- Gadamer, Hans-Georg:** *Pravda a metoda. Nárys filozofické hermeneutiky*, przeł. David Mik. Triáda, Praha 2010–2011.
- Goodman, Nelson:** *Způsoby světatorby*, przeł. Vlastimil Zuska. Archa, Bratislava 1996.
- Heidegger, Martin:** *Unterwegs zur Sprache*. 3., nezměněné vydání. Neske, Pfullingen 1965.
- Heidegger, Martin:** *W drodze do języka*, przeł. Janusz Mizera. Wydaw. Baran i Suszczyński, Kraków 2000.
- Iser, Wolfgang:** Czym jest antropologia literatury? Różnica między fikcjami wyjaśniającymi a odkrywającymi, przeł. Anna Kowalcze-Pawlik. *Teksty Drugie*, 2006, č. 5, s. 11–35.
- Jay, Martin:** Granice doświadczenia granicznego: Bataille i Foucault, przeł. Marek Kwiek. In: Marek Kwiek (ed.): „Nie pytajcie mnie, kim jestem...“. *Michel Foucault dzisiaj*. Wydaw. Naukowe IF UAM, Poznań 1998, s. 37–59.
- Jay, Martin:** *Pieśni doświadczenia. Nowoczesne amerykańskie i europejskie wariacje na uniwersalny temat*, przeł. Agnieszka Rejniak-Majewska. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2008.
- Kant, Immanuel:** *Kritika čistého rozumu*, przeł. Ivan Chvatík. OIKOYMENH, Praha 2001.
- Kwiek, Marek:** Książki-doświadczenia i książki-prawdy. In: Kwiek, Marek: *Dylematy tożsamości. Wokół autowizerunku filozofa w powojennej myśli francuskiej*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydaw. Naukowe Instytutu Filozofii, Poznań 1999, s. 180–183.
- Oakeshott, Michael:** Poezja i jej głos w rozmowie ludzkości. In: Michael Oakeshott, *Wieża Babel i inne eseje*, przeł. Łukasz Sommer, ed. a úvod Paweł Śpiewak. Fundacja Aletheia, Warszawa 1999, s. 243–296.

Różanowski, Ryszard: Szok i przeżycie, albo „odrażające doświadczenie epoki wielkiej industrializacji”. In: Anna Zeidler-Janiszewska (ed.): *Pisanie miasta — czytanie miasta*. Wydaw. Fundacji Humaniora, Poznań 1997, s. 126–127.

Schulz, Bruno: *Knih dopisů*, přel. Hanele Palková. Protimluv, Ostrava 2021.

Simmel, Georg: *Most i drzwi. Wybór esejów*, přel. Małgorzata Łukasiewicz, przedml. Anna Zeidler-Janiszewska. Oficyna Naukowa, Warszawa 2006.

Vargish, Thomas — Mook, Delo E.: *Inside Modernism: Relativity Theory, Cubism, Narrative*. Yale University Press, New Haven — London 1999.

Wolska, Dorota: Doświadczenie — ponownie rzeczywista kwestia humanistyki. In: Ryszard Nycz — Anna Zeidler-Janiszewska (eds.): *Nowoczesność jako doświadczenie*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2006, s. 24–33.

Wolska, Dorota: *Odzyskać doświadczenie. Sporny temat humanistyki współczesnej*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2012.

Ziarek, Krzysztof: *The Historicity of Experience: Modernity, the Avant-Garde, and the Event*. Northwestern Univ. Press, Evanston 2001.